

Лекція 8

Тема № 8

ДІЯЛЬНІСТЬ ІНШИХ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ (ДЕРЖАВНИХ ТА НЕДЕРЖАВНИХ) З ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ТА ЗАХИСТУ ПРАВ, СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА. СУБ'ЄКТИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В МЕХАНІЗМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОСНОВНИХ ПРАВ, СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА ТА ЇХ ЗАХИСТУ

Громадянським суспільством є спільність вільних, рівноправних людей, кожному з яких держава забезпечує рівні юридичні можливості бути власником, користуватися економічною і особистою свободою, надійним соціальним захистом, а також брати участь у політичному житті країни; реалізовувати особисті, соціальні, економічні, культурні, політичні, екологічні та інші права, закріплені Конституцією України та міжнародними договорами, ратифікованими Верховною Радою України.

Як зазначає А.Ю. Олійник, суб'єктами громадянського суспільства слід називати фізичних та юридичних осіб, їх об'єднання і спільноти. Такими суб'єктами є: а) сім'я; б) місцеве самоврядування (територіальні громади, органи і посадові та службові особи), в) об'єднання громадян (політичні партії, профспілки, творчі спілки, релігійні організації та інші громадські об'єднання); г) фізичні особи, як окремі підприємці та господарські підприємницькі корпорації різних форм власності (приватної, кооперативної, муніципальної, державної, спільної тощо); д) власники засобів виробництва; е) зайняті в різних сферах господарювання наймані працівники та фізичні особи, що не зайняті на виробництві з різних причин; є) засоби масової інформації та ін¹.

До інших правоохоронних органів, які беруть участь у забезпеченні реалізації та захисту прав, свобод та обов'язків людини і громадянина належать: а) митні органи; б) органи охорони державного кордону; в) органи державної податкової служби; г) органи і установи виконання покарань; д) державної контрольно-ревізійної служби; е) органи рибоохорони; ж) органи державної лісової охорони; з) інші, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції².

Постановою Кабінету Міністрів України від 10 вересня 2014 р. № 442 «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» закріплено перелік Центральних органів виконавчої влади:

Державна авіаційна служба України

¹ Олійник А.Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини та громадянина в Україні: Монографія. – К.: Алерта, КНТ, Центр навчальної літератури, 2008. – 472 с. – С. 351.

² Колодій А.М., Олійник А.Ю. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: Підручник. – К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – 350 с. – С. 325.

Державна архівна служба України
Державна виконавча служба України*
Державна казначейська служба України*
Державна міграційна служба України*
Державна пенітенціарна служба України*
Державна регуляторна служба України*
Державна реєстраційна служба України*
Державна служба геології та надр України
Державна служба експортного контролю України
Державна служба інтелектуальної власності України
Державна служба статистики України
Державна служба України з лікарських засобів та контролю за наркотиками
Державна служба України з безпеки на транспорті
Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів
Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру*
Державна служба України з питань праці
Державна служба України з надзвичайних ситуацій
Державна служба фінансового моніторингу України
Державна фіскальна служба України
Державна служба України з питань Автономної Республіки Крим та міста Севастополя*
Державна служба України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції*
Державне агентство автомобільних доріг України*
Державне агентство водних ресурсів України*
Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України*
Державне агентство з питань електронного урядування України*
Державне агентство лісових ресурсів України
Державне агентство України з питань відновлення Донбасу*
Державне агентство резерву України*
Державне агентство рибного господарства України
Державне агентство України з управління зоною відчуження*
Державне агентство України з питань кіно
Державне космічне агентство України*
Державна архітектурно-будівельна інспекція України
Державна екологічна інспекція України
Державна інспекція навчальних закладів України
Державна інспекція енергетичного нагляду України
Державна інспекція ядерного регулювання України
Державна фінансова інспекція України
Адміністрація Державної прикордонної служби України*
Пенсійний фонд України*

Національне агентство України з питань державної служби*
Український інститут національної пам'яті*
Антимонопольний комітет України
Державний комітет телебачення і радіомовлення України
Фонд державного майна України
Адміністрація Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України

В той же час, слід відслідковувати зміни та трансформації в організації системи центральних органів виконавчої влади.

Так, приміром, свого часу існували Державна митна служба та Державна податкова служба.

Указом Президента від 18.03.2013 року «Про Міністерство доходів і зборів України»³ затверджено положення про Міністерство доходів і зборів України, яке стало правонаступником Державної податкової служби України та Державної митної служби України, що реорганізувалися.

Згодом були наміри повноваження передати Міністерству фінансів України.

Постановою № 236 від 21 травня 2014 р. «Про Державну фіскальну службу України»⁴ повноваження зазначених вище органів передано Державній фіскальній службі України (ДФС України).

Основними завданнями ДФС України є: реалізація державної податкової політики та політики у сфері державної митної справи, державної політики у сфері боротьби з правопорушеннями під час застосування податкового, митного законодавства, здійснення в межах повноважень, передбачених законом, контролю за надходженням до бюджетів та державних цільових фондів податків і зборів, митних та інших платежів, державної політики у сфері контролю за виробництвом та обігом спирту, алкогольних напоїв і тютюнових виробів, державної політики з адміністрування єдиного внеску, а також боротьби з правопорушеннями під час застосування законодавства з питань сплати єдиного внеску, державної політики у сфері контролю за своєчасністю здійснення розрахунків в іноземній валюті в установленій законом строк, дотриманням порядку проведення готівкових розрахунків за товари (послуги), а також за наявністю ліцензій на провадження видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню відповідно до закону, торгових патентів.

Кожен з Центральних органів виконавчої влади, зазначених вище, має свої завдання та повноваження. Виконуючи належним чином свої функції відповідно до Конституції та законодавства України, кожен з органів, за умови відсутності узурпації влади в країні, сприяє створенню умов, за яких

³ <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/141/2013/page>

⁴ <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/236-2014-%D0%BF>

забезпечувалась би в Україні належна реалізація прав і свобод людини і громадянина.

Так, приміром, належна діяльність Державної екологічної інспекції України сприяє забезпеченню реалізації екологічних прав людини, а у випадках порушення вимог екологічного законодавства – захисту прав людини і громадянина.

Так, згідно положень ст. 1 Закону «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»⁵: захист – вид адвокатської діяльності, що полягає в забезпеченні захисту прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішується питання про їх застосування у кримінальному провадженні, особи, стосовно якої розглядається питання про видачу іноземній державі (екстрадицію), а також особи, яка притягається до адміністративної відповідальності під час розгляду справи про адміністративне правопорушення;

інші види правової допомоги - види адвокатської діяльності з надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань, правового супроводу діяльності клієнта, складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру, спрямованих на забезпечення реалізації прав, свобод і законних інтересів клієнта, недопущення їх порушень, а також на сприяння їх відновленню в разі порушення.

Оскільки, як правило, адвокат здійснює захист прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішується питання про їх застосування у кримінальному провадженні саме в кримінальному провадженні, магістрам слід ознайомитись з положеннями КПК України щодо прав та повноважень захисника (адвоката).

Інші види правової допомоги надаються адвокатом, як правило, в цивільному та адміністративному процесах. Тому слід ознайомитись/повторити зміст положень ЦПК України (ст. ст. 27, 30, 31, 38-44 та ін.)⁶ та КАС України (ст. ст. 50, 56-59 та ін.)⁷.

Таким чином, адвокатська діяльність не здійснює захист порушених прав особи – це функція суду. Вона сприяє здійсненню належного та ефективного захисту прав особи.

⁵ Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 р. // Відомості Верховної Ради. – 2013. - № 27. - Ст. 282. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5076-17/page>

⁶ <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1618-iv>

⁷ <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2747-15/page>

З прийняттям Закону України «Про політичні партії в Україні»⁸ від 05.04.2001 року змінилася роль партій у формуванні органів державної влади, громадського суспільства; політичних цінностей та правосвідомості громадян.

Так, згідно ст. 83 Конституції у Верховній Раді України за результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій формується коаліція депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

Коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України формується протягом одного місяця з дня відкриття першого засідання Верховної Ради України, що проводиться після чергових або позачергових виборів Верховної Ради України, або протягом місяця з дня припинення діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України.

Коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України відповідно до цієї Конституції вносить пропозиції Президенту України щодо кандидатури Прем'єр-міністра України, а також відповідно до цієї Конституції вносить пропозиції щодо кандидатур до складу Кабінету Міністрів України.

Засади формування, організації діяльності та припинення діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України встановлюються Конституцією України та [Регламентом Верховної Ради України](#).

Депутатська фракція у Верховній Раді України, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України, має права коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, передбачені Конституцією України.

Згідно ст. 10 [Закону України «Про вибори Президента України»](#)⁹ право висування кандидата на пост Президента України належить громадянам України, які мають право голосу. Це право реалізується ними через політичні партії (далі - партії), а також шляхом самовисування відповідно до цього Закону.

Партія може висунути лише одного кандидата на пост Президента України.

Ст. 49 Закону закріплює, що грошова застава вноситься партією, яка висунула кандидата на пост Президента України, або кандидатом на пост Президента України у безготівковому порядку на спеціальний рахунок Центральної виборчої комісії (після початку виборчого процесу та до подання документів Центральній виборчій комісії для реєстрації) у розмірі два мільйони п'ятсот тисяч гривень. В той же час ч. 3 ст. 3 Закону закріплює, що усі кандидати на пост Президента України мають рівні права і можливості брати участь у виборчому процесі.

[Закон України «Про вибори народних депутатів України»](#) від 17.11.2011 р.¹⁰ встановлює, що вибори депутатів здійснюються за змішаною (пропорційно-мажоритарною) системою:

⁸ <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2365-14>

⁹ <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/474-14>

¹⁰ <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/4061-17/page>

1) 225 депутатів обираються за пропорційною системою у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі (далі - загальнодержавний округ) за виборчими списками кандидатів у депутати (далі - виборчі списки) від політичних партій (далі - партії);

2) 225 депутатів обираються за мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних виборчих округах (далі - одномандатні округи).

Ст. 56 Закону передбачає грошову заставу у розмірі однієї тисячі розмірів мінімальної заробітної плати.

Таким чином, попри закріпленій імператив ст. 5 Конституції, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, де факто, просування кандидатів у Президенти України та на обрання народними депутатами України має, здебільше, економічну основу від класу заможних українців (олігархів).

Питання формування органів державної влади, і зокрема, представницьких органів, є дискусійним і динамічним, тож до магістрів доводиться необхідність діалектичного підходу до його вирішення.

Разом з тим, саме політичні партії диктують політичну волю у суспільстві. Вони можуть формувати опозицію та сприяти впровадженню принципу прозорості в діяльності державних органів, висвітлювати проблемні питання політики, економіки, тощо, чим сприяють вираженню інтересів громадян, а відтак сприяють формуванню механізму забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, захисту прав.

Приміром слугує звільнення Ю.Тимошенко та боротьба Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина» за звільнення полоненої льотчиці Надії Савченко¹¹.

Роль профспілок в механізмі сфері захисту прав людини є не менш важливою, аніж раніше згаданих суб'єктів.

Так, згідно Закону України [«Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності»](#) від 15.11.1999 р.¹² професійна спілка (профспілка) - добровільна неприбуткова громадська організація, що об'єднує громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної (трудової) діяльності (навчання).

Професійні спілки створюються з метою здійснення представництва та захисту трудових, соціально-економічних прав та інтересів членів профспілки.

Ст. 19 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» закріплює права профспілок, їх об'єднань представляти і захищати права та інтереси членів профспілок.

Відповідно до її змісту профспілки, їх об'єднання здійснюють представництво і захист трудових, соціально-економічних прав та інтересів

¹¹ Петиція про звільнення Надії Савченко на сайті Білого дому. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://batkivshchyna.com.ua/news/20942.html>

¹² Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності: Закон України від 15.11.1999 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1999. - № 45. - Ст. 397. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1045-14/page>

членів профспілок в державних органах та органах місцевого самоврядування, у відносинах з роботодавцями, а також з іншими об'єднаннями громадян.

У питаннях колективних інтересів працівників профспілки, їх об'єднання здійснюють представництво та захист інтересів працівників незалежно від їх членства у профспілках.

У питаннях індивідуальних прав та інтересів своїх членів профспілки здійснюють представництво та захист у порядку, передбаченому законодавством та їх статутами.

Профспілки, їх об'єднання мають право представляти інтереси своїх членів при реалізації ними конституційного права на звернення за захистом своїх прав до судових органів, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, а також міжнародних судових установ.

Представництво інтересів членів профспілки у взаємовідносинах з роботодавцями, державними органами та органами місцевого самоврядування здійснюється на основі системи колективних договорів та угод, а також відповідно до законодавства.

Так, ст. 20 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» закріплює, що профспілки, їх організації та об'єднання ведуть колективні переговори, укладають колективні договори, генеральну, галузеві (міжгалузеві), територіальні угоди від імені працівників у порядку, встановленому законом.

Участь у колективних переговорах з укладення угод на національному, галузевому, територіальному рівні беруть репрезентативні на відповідному рівні профспілки, їх організації та об'єднання.

Наведені повноваження конкретизовано в трудовому законодавстві, зокрема, [Кодексі Законів про працю](#) від 10 грудня 1971 р.¹³ та Законі України «Про колективні договори і угоди»¹⁴ від 01.07.1993 р.

Так, ст. 247 КзпП України закріплює повноваження виборного органу первинної профспілкової організації на підприємстві, в установі, організації:

1) укладає та контролює виконання колективного договору, звітує про його виконання на загальних зборах трудового колективу, звертається з вимогою до відповідних органів про притягнення до відповідальності посадових осіб за невиконання умов колективного договору;

2) разом з власником або уповноваженим ним органом вирішує питання запровадження, перегляду та змін норм праці;

3) разом з власником або уповноваженим ним органом вирішує питання оплати праці працівників, форм і систем оплати праці, розцінок, тарифних сіток, схем посадових окладів, умов запровадження та розмірів надбавок, доплат, премій, винагород та інших заохочувальних, компенсаційних виплат;

4) разом з власником або уповноваженим ним органом вирішує питання робочого часу і часу відпочинку, погоджує графіки змінності та надання

¹³ <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/322-08>

¹⁴ <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3356-12>

відпусток, запровадження підсумованого обліку робочого часу, дає дозвіл на проведення надурочних робіт, робіт у вихідні дні тощо;

5) разом з власником або уповноваженим ним органом вирішує питання соціального розвитку підприємства, поліпшення умов праці, матеріально-побутового, медичного обслуговування працівників;

6) бере участь у вирішенні соціально-економічних питань, визначенні та затвердженні переліку і порядку надання працівникам соціальних пільг;

7) бере участь у розробленні правил внутрішнього трудового розпорядку підприємства, установи або організації;

8) представляє інтереси працівників за їх дорученням під час розгляду індивідуальних трудових спорів та у колективному трудовому спорі, сприяє його вирішенню;

9) приймає рішення про вимогу до власника або уповноваженого ним органу розірвати трудовий договір (контракт) з керівником підприємства, установи, організації, якщо він порушує [Закон України "Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності"](#), законодавство про працю, ухиляється від участі в переговорах щодо укладення або зміни колективного договору, не виконує зобов'язань за колективним договором, допускає інші порушення законодавства про колективні договори;

10) надає згоду або відмовляє в наданні згоди на розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу з працівником, який є членом професійної спілки, що діє на підприємстві, в установі та організації, у випадках, передбачених законом;

11) бере участь у розслідуванні нещасних випадків, професійних захворювань і аварій, у роботі комісії з питань охорони праці;

12) здійснює громадський контроль за виконанням власником або уповноваженим ним органом законодавства про працю та про охорону праці, за забезпеченням на підприємстві, в установі, організації безпечних та нешкідливих умов праці, виробничої санітарії, правильним застосуванням установлених умов оплати праці, вимагає усунення виявлених недоліків;

13) здійснює контроль за підготовкою та поданням власником або уповноваженим ним органом документів, необхідних для призначення пенсій працівникам і членам їх сімей;

14) здійснює контроль за наданням пенсіонерам та інвалідам, які до виходу на пенсію працювали на підприємстві, в установі, організації, права користування нарівні з його працівниками наявними можливостями щодо медичного обслуговування, забезпечення житлом, путівками до оздоровчих і профілактичних закладів та іншими соціальними послугами і пільгами згідно із статутом підприємства, установи, організації та колективним договором;

15) представляє інтереси застрахованих осіб у комісії із соціального страхування, направляє працівників до санаторіїв, профілакторіїв і будинків відпочинку, туристичних комплексів, баз та оздоровчих закладів на умовах, передбачених колективним договором або угодою, перевіряє стан організації медичного обслуговування працівників та членів їхніх сімей;

16) визначає разом з власником або уповноваженим ним органом відповідно до колективного договору розмір коштів, що будуть спрямовані на будівництво, реконструкцію, утримання житла, веде облік громадян, які потребують поліпшення житлових умов, розподіляє в установленому законодавством порядку жилу площу в будинках, споруджених за кошти або за участю підприємства, установи, організації, а також жилу площу, що надається власникові у розпорядження в інших будинках, здійснює контроль за житлово-побутовим обслуговуванням працівників;

17) представляє інтереси працівників підприємства-боржника в ході процедури банкрутства.

Для усвідомлення ролі засобів масової інформації (ЗМІ) у сфері формування умов для реалізації прав і свобод людини і громадянина, їх захисту варто ознайомитися з нормативним регулюванням діяльності ЗМІ в Україні та зарубіжних країнах.

Полудьонний М. висловив думку, що чільне місце в забезпеченні та реалізації права людини на інформацію у її взаємовідносинах з державою посідають засоби масової інформації. Саме через цю роль ЗМІ називають і "сторожовим собакою" суспільства і, навіть, "четвертою владою". Завдяки реалізації права людини на інформацію через ЗМІ в тій чи іншій мірі опосередковано реалізуються й інші права та свободи людини. Наприклад, право на вільний розвиток своєї особистості (ст. 23 Конституції України), право на повагу до гідності (ст. 28), право на свободу думки і слова (ст. 34), право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35), право на свободу об'єднань (ст. 36), право брати участь в управлінні державними справами, виборчі права (ст. 38), право на збори, демонстрації, мітинги, походи (ст. 39), право на звернення до органів влади та місцевого самоврядування (ст. 40), право на охорону здоров'я, медичну допомогу (ст. 49), право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50), свобода літературної, художньої, наукової творчості (ст. 54), право знати свої права та обов'язки (ст. 57) тощо¹⁵.

Для з'ясування сутності засобів масової інформації необхідно ще раз уточнити, що розуміють під засобами масової інформації. Під засобами масової інформації розуміються газети, журнали, теле-та радіопрограми, кінодокументалістика, інші періодичні форми публічного розповсюдження масової інформації. Засоби масової інформації - це складова частина політичної системи суспільства. Яке суспільство, така й система масової інформації. У той же час ЗМІ здійснюють серйозний вплив на суспільство, його стан і розвиток. Вони можуть сприяти прогресу чи гальмувати його. ЗМІ висловлюють інтереси суспільства, різних соціальних груп, окремих особистостей. Їх діяльність має важливі суспільно-політичні наслідки, так як характер інформації, що адресується аудиторії, визначає її ставлення до дійсності і напрям соціальних дій. Тому, за загальним визнання політологів,

¹⁵ Полудьонний М. Позови про захист честі й гідності в контексті юриспруденції Європейського суду з прав людини. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://khp.org/index.php/svi/02/index.php?do=print&id=1007460190>

ЗМІ не просто інформують, повідомляють новини, а й пропагують певні ідеї, погляди, вчення, політичні програми і тим самим беруть участь у соціальному управлінні. Шляхом формування громадської думки, вироблення певних соціальних установок, формування переконань ЗМІ підштовхують людину до певних вчинків, дій.

Разом з тим, частими є висвітлення в ЗМІ проблем окремих громадян чи соціальних груп, внаслідок чого державні органи стають «не байдужі» до них. Більшість з них починають вирішуватися через діяльність державних органів, а відтак, здійснюється захист прав особи.

Головна проблема в діяльності ЗМІ – це достовірність, вірогідність та об'єктивність інформації, а також безпека журналістів.

Конституція України (ст. 34) закріплює право кожного вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб - на свій вибір. Правову основу діяльності ЗМІ, крім Конституції України, складають закони України: а) Про інформацію¹⁶; б) Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні¹⁷; в) Про телебачення і радіомовлення¹⁸; г) Про інформаційні агентства¹⁹; д) Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів²⁰; е) Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації²¹; є) Про Суспільне телебачення і радіомовлення України²² та інші.

Зазначені закони покликані зробити ЗМІ гарантією реалізації прав людини і громадянина, гарантією від узурпації влади та тоталітаризму.

¹⁶ <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>

¹⁷ <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2782-12>

¹⁸ <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3759-12>

¹⁹ <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/74/95-%D0%B2%D1%80>

²⁰ <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/540/97-%D0%B2%D1%80>

²¹ <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/539/97-%D0%B2%D1%80>

²² <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1227-18>